Звіт про пошуково - розвідувальні роботи
в "Пушкарівському Яру" (колишні артсклади) м. Полтава

На підставі звернення ГО «Пушкарівський Яр», за дозволом Мінкульту і погодженням в органах культурної спадщини, Виконавчого комітету Полтавської міської Ради, **ВГО "Союз "Народна Пам'ять"** виконала розвідувальні пошукові роботи у м. Полтава в Пушкарівському Яру (колишні артсклади), обмеженому вулицями Пушкарівська - Олеся Гончара - Петлюри - Гребінки (надалі Територія) .

Пошукова розвідка була проведена 18-20 липня 2019 р.

Мал. 1 Нарада у міській Раді м. Полтава

На базі історико-архівних даних (Мал.2) та аерофотозйомок 1941-1944 рр (Мал.3, 4), наданих ГО "Пушкарівський Яр", нам окреслили місця ймовірного пошуку поховань а саме:

1. Цивільних жителів Полтави, зокрема євреїв (за архівними даними 4-5 тисяч людей) в районі парку Скорботної матері та сучасного заводу «Лтава», де знаходилися два рови у вигляді стрілецьких тирів, у яких відбувалися розстріли.

2.Військовополонених (за архівними даними 15-25 тисяч людей) , знищених під час окупації в Дулаг 151, 205, та Шталаг 357, розташованих на території колишніх артскладів.

3.Територія частково є частиною старого міського кладовища XIX ст. та місцем поховань жертв НКВД 30 рр. (Мал.5)

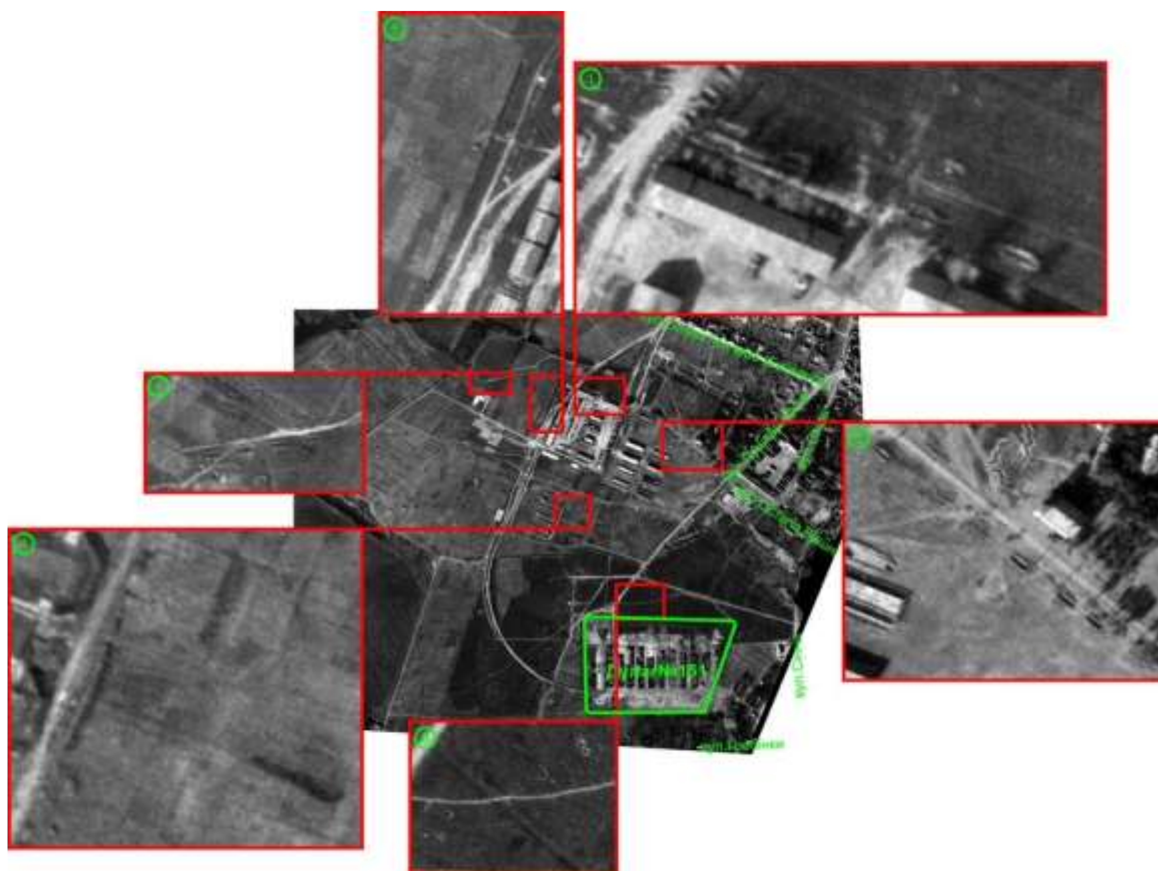
Зведені дані по архівним документам, які зберігаються в Галузевому Державному архіві СБУ (м. Київ) та архіві Управління СБУ в Полтавській області щодо місць масових розстрілів та поховань військовополонених, мирних громадян у період окупації м. Полтави німецько-фашистськими загарбниками (1941-1943 років)

№ п/п	Дані про розташування	Довідкова інформація	Місцезнаходження та назви справ, №№ фондів, арх. №№,
1	**м. Полтава, вул. Пушкарівська (поблизу «Красних казарм», тир для стрільб)**	23 листопада 1941 р. євреїв зібрали на території «Красних казарм» під приводом «переселення в іншу місцевість», пограбували, розстріляли в тирі і скинули трупи в протитанкові рви. Було розстріляно близько 4-5 тис. євреїв та інших громадян.	**ГДА СБУ (м. Київ):** Матеріали про розвідувальні, контррозвідувальні і військові німецькі формування, звірства і масові розстріли мирних громадян німецькими окупантами, архівні кримінальні справи, оперативно-розшукові справи №№ 1220, 1221, 1222, 1412 **САЗ УСБУ в Полтавській області:** фонд № 6: АКС №№ 9604-о, 3569-о, 8133-о, та інші (інформація потребує подальшого дослідження), фонд № 5: літерна справа 89(т.1-а)
2	**м. Полтава, район вулиць Баяна, Урицького, Гребінки**	3 вересня 1941 р. по вересень 1943 р. в місті знаходилися табори для військовополонених «Дулаг» №151 і «Дулаг» №205, де внаслідок створеного фашистськими загарбниками режиму (голод, антисанітарія, відсутність меддопомоги), а також масових розстрілів знищено декілька десятків тисяч осіб. Поховання загиблих у «Дулаг» №151 здійснювалося в протитанковому рові.	**ГДА СБУ (м. Київ):** Матеріали про розвідувальні, контррозвідувальні і військові німецькі формування, звірства і масові розстріли мирних громадян німецькими окупантами, архівні кримінальні справи, оперативно-розшукові справи №№ 1220, 1221, 1222, 1412 **САЗ УСБУ в Полтавській області:** (інформація потребує дослідження по архівним [illegible]

Мал.2. Зведені дані Галузевого Державного архіву СБУ

Мал.3. Аерофотозйомка 1943 р порівняно з сучасною Гугл картою

Мал.4. План з викопіюванням окремих ділянок, на яких позначені місця вірогідних масових поховань, виконаний на основі німецької аерофотозйомки

Мал. 5. Територія Старого кладовища відмічена жовтим, карта 1925 р.

Крім матеріалів, наданих ГО «Пушкарівський яр», під час пошукових робіт, була використано додаткова інформація, а також свідчення місцевих жителів (Мал. 6).

Мал. 6. Опитування місцевих жителів

При поверхневому огляді зафіксовані сліди земляних робіт, які проводилися нещодавно (Мал. 7).

Мал. 7. Поверхневий огляд території

Як нам стало відомо в 2017 р. підприємство «Полтававодоканал» проводило прокладення колектора на Території. Під час земляних робіт, робітники натрапили на людські рештки (Мал. 8, 9). На місце події викликали поліцейських, які ще тоді прийшли до попереднього висновку, що останки можуть належати особам, розстріляним під час другої світової війни: на кістках були виявлені характерні пошкодження. Про те, що на даному місці були страчені тисячі людей повідомляє і банер, який встановлено в кінці вул. Пушкарівської (Мал.10). При попередньому огляді території нами прямо на поверхні також були виявлені 12 фрагментів людських кісток, що й було зафіксовано (Мал.11-15).

Мал. 8. Людські останки виявлені під час робіт «Полтавводоканалу»

Мал. 9. Людські останки виявлені під час робіт «Полтававодоканал»

Мал.10. Банер

Надані матеріали керували послідовність та місця для закладення шурфів. Розвідувальні шурфи вирішили закласти у місцях найбільш вірогідного місцезнаходження розстрільних ям, а також у місцях, де за розповідями свідків, під час нещодавнього проведення земляних робіт, були виявлені скупчення людських кісток. При проведенні розвідок з нами спільно працювали спеціалісти з біолокації і частина шурфів була закладена у тих місцях, які виявлені за допомогою біолокаційних рамок.

Мал.11. Фрагменти людських останків, зібрані під час поверхневого огляду території визначеної для дослідження

Мал.12. Фрагмент черепа

Мал. 13. Фрагмент стегнової кістки

Мал. 14. Фрагмент лопатки

Мал. 15. Стегнова кістка

Шурф № 1 був закладений з тильного боку монументу «Скорботна мати» за 20 м. від вул. Пушкарівської у тому місці де спеціалістами з біолокації була виявлена аномалія (Мал.16). У ньому на глибині близько 0,7 м виявлені фрагменти людських останків, а на глибині близько 1,2-1,3 м зафіксовано залишки фундаменту цегляної споруди. Також під час шурфування трапилася стріляна гільза від німецької гвинтівки Маузера.

Мал. 16. Шурф №1

Шурфи №2 і №3 були закладені із західного боку від вул. Пушкарівської поряд з місцем на пустирі, де нещодавно під час земляних робіт були виявлені людські кістки (Мал. 17-18). Закладені шурфи поруч каналізаційного колектора не принесли бажаних результатів.

Мал. 17. Шурф №2

Мал. 18. Шурф №3

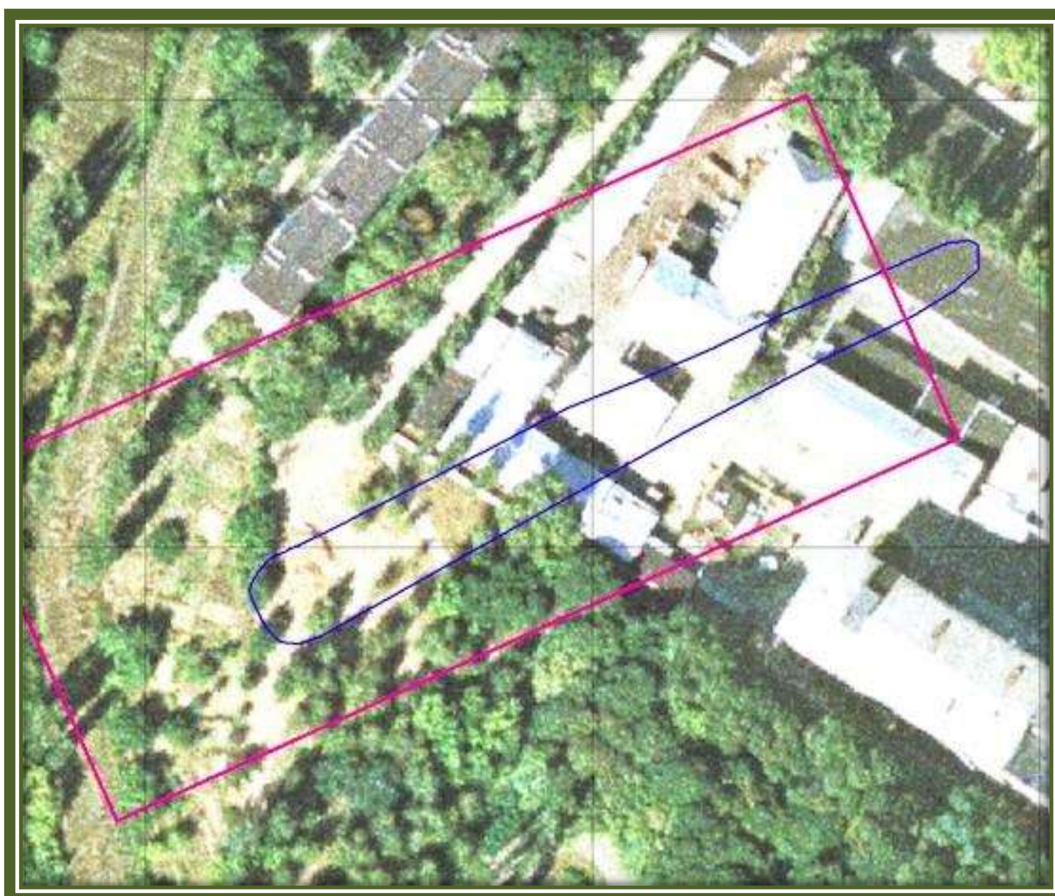
Згідно архівних даних у період німецької окупації з вересня 1941 по вересень 1943 р. на Території знаходилися табори для радянських військовополонених пересильні Дулаг-151 та Дулаг-205, та стаціонарний Шталаг - 357 .

Ось цитати із довідки, підписаної старшим слідчим УКДБ УРСР по Полтавській області майором Шкурбою 18 січня 1975 р.: «Лагерь для советских военнопленных Дулаг-151 размещался на окраине в юго-западной части города (территория бывших артиллерийских складов) на участке ограниченном в настоящее время улицами Баяна (бывший Слесарный пер.), Коммунистической, Урицкого и Гребенки (новые улицы, которых в период оккупации не было)… С ноября 1941 по май 1942 г. на этом же месте размещался Дулаг-205… В статье В. Петренко, опубликованной в газете «Зоря Полтавщины» от 13 сентября 1944 года, приводятся факты массовых расстрелов… В лагере, как утверждается,было расстреляно и замучено несколько десятков тысяч советских военнопленных… Свидетель Антонов А. Д. (протокол допроса от 10.10.1974 г.) показал, что захоронение расстрелянных и замученных в лагере военнопленных производилось в противотанковом рву на кладбище, примыкающем к территории лагеря… Каких-либо сведений о количестве содержавшихся и погибших в лагере военнопленных, а также производилось ли вскрытие мест захоронений и где они находились в Акте не имеется».

Виписка з заяви Арутюнова Георгія Артемовича також свідчить про існування загальної ями куди скидали тіла померлих від голоду та хвороб військовополонених: «…смертность росла изо дня в день, ежедневно умирало от 100 до 150 человек. Умерших на территории же лагеря сбрасывали в общую яму мертвецов догола раздетых, не всегда закапывали в землю… на территории только одного указанного лагеря похоронено не меньше 15 тысяч пленных за одну только зиму 1942 года… в эту зиму я работал санитаром санчасти и видел как похоронное бюро работало и день и ночь… похоронное бюро числилось при санчасти лагеря и состояло из 35 человек…»

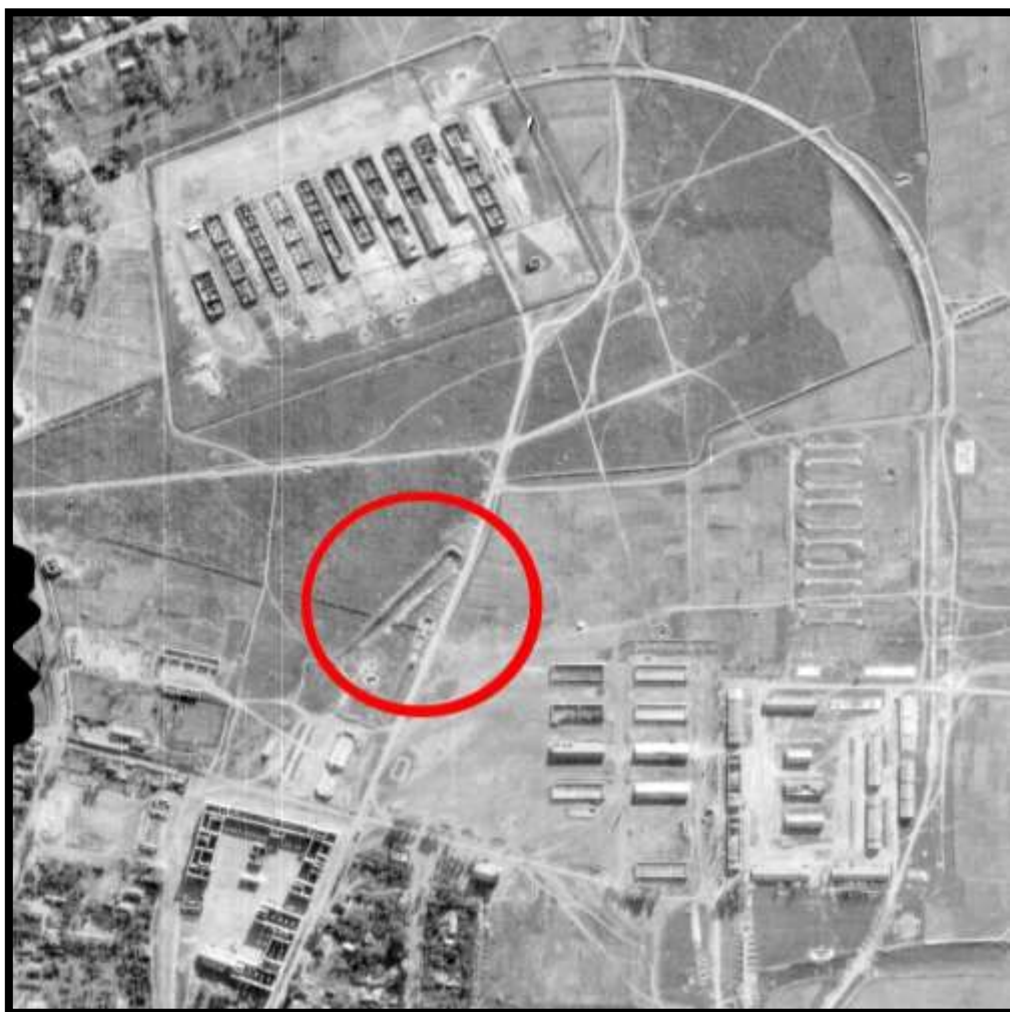
Ми зафіксували залишки 4-х бараків Дулагу 151, на місці яких ростуть дерева, кущі і провести зараз на цьому місці пошукові земляні роботи без застосування техніки є неможливим.

Спеціалісти з біолокації виявили аномалії, які, на їх думку, моглиб бути засипаними ямами-ровами, ми обмежилися шурфуванням у таких місцях, які мали відкритий доступ і не перекриті асфальтом та деревами. Біолокаційні дослідження проводились згідно схеми, наданої Сушком В.Г., представником компанії «Геосканес», яка спеціалізується на створенні ортофотопланів, складенні топокарт та ін. Взявши до уваги кілька аерофотознімків 1941-1944 рр. В.Г. Сушко вказав вірогідні місцезнаходження ровів (які згадуються у документах), що наразі засипані і зовні не помітні. (Мал.19)

Мал. 19. Вірогідне місцезнаходження рову (стрілецького тиру)

Наступні дослідження відбулися в районі вул. Пушкарівській наприкінці парку Скорботної матері, за архівними даними саме тут відбувались масові розстріли цивільного населення м.Полтави. Тут розташовувались рови-тири, до другої світової війни вони використовувалися як стрілецькі тири. Їх розміри були приблизно : довжина – 100 м, ширина – 5 м і глибина 3 м. На аерофотознімку міста Полтави, зробленому у 1943 р. льотчиками Luftwaffe чітко видно ці рови (колишні стрілецькі тири), один тягнеться у напрямку північний схід – південний захід, а другий знаходяться практично поряд з дорогою, що вела у напрямку військових складів (Мал.20).

Мал. 20. Рови (колишні стрілецькі тири) на аерофотозйомці Luftwaffe 1943 р.

За наявною архівно-історичною інформацією та свідченнями місцевих жителів, знищення людей проходило в обох ровах. Перший стрілецький тир, ідентифікований на карті (Мал.19), частково під заводом "Лтава" . Другий - знаходиться на межі під забором заводу "Лтава" та дорогою з асфальтовим покриттям.

Ось кілька витягів із слідчо-кримінальних справ, що зберігаються у архіві УСБУ Полтавської обл.: «…Евреев и членов их семей расстреливали немцы на окраине города, с юго-западной стороны...Перед расстрелом евреев раздевали догола, затем стреляли из пулеметов, трупы закапывали где-то там в противотанковом рву. Расстрел евреев производился около Красных казарм… от большого базара не больше чем на полкилометра. Около Красных казарм имеется тир для стрельбы, в этом тире производился расстрел… Практически расстрел производился так: население еврейской национальности приходило целыми семьями и поодиночке. Ворота в тир были открыты. Их первым долгом заводили в ров, затем раздевали догола, как мужчин, так и женщин, а затем из того рва выводили под охраной и вели прямо в тир, а потом расстреливали всех…» Як видно з матеріалів слідства, трупи після розстрілу залишали там же у тирі.

"Массовое истребление евреев началось 23 ноября 1941г. Эта запланированная акция была совершена на окраине города у так называемых, "Красных казарм" по сценарию "Бабьего Яра". При этом акция осуществлена той же зондеркомандой 4а айзанцгруппы "С", которая несколько месяцев назад уничтожила евреев Киева в Бабьем яру" В цей день згідно даних з німецьких архівів закатовано 1583 дорослих і дітей.

Для визначення меж і координат стрілецького тиру, вільного від забудови, було проведено зондування №4-8

Мал.21. Координати стрілецького тиру.

Шурф №9 закладено поряд зі стіною заводу «Лтава», з південно-західного боку. Шурфування було проведене у тому місці, яке вказали спеціалісти з біолокації. Цим шурфом була визначена крайня східна межа стрілецького тиру, вільного від забудови.

Шурф №10 закладено у тому місці, де на нашу думку міг знаходитись засипаний тир, про який вище ішла мова (Мал.22). Це місце найбільше привернуло увагу, оскільки найбільше свідчень про масові розстріли вказували саме на нього. З матеріалів допитів колишніх поліцаїв можна зробити висновок, що найбільшу кількість цивільного населення, зокрема євреїв, розстріляли у старому стрілецькому тирі. Вірогідно, людські останки залишаються наразі на дні колишнього тиру та знаходяться на значній глибині.

Мал. 22. Закладка шурфу № 10

Зберігся післявоєнний знімок 1947 року на якому група людей сфотографована на схилах напівзасипаного рову (Мал. 23) .

Мал. 23. Напівзасипаний рів (стрілецький тир). На задньому плані Червоні казарми. Фото 1947 р.

Є думка, що це і є один з тих колишніх тирів. На задньому плані на фото проглядаються корпуси так званих Червоних казарм. Судячи по цьому знімку, глибина рову, навіть у напівзасипаному вигляді, мала сягати не менше ніж 5- 6м. Ми вирахували місце тиру, згідно матеріалів наданих нам ГО «Пушкарівський яр». Також відповідну аномалію у даному місці виявили і спеціалісти з біолокації. Вони визначили кордони аномалії як прямокутну ділянку зі сторонами приблизно 40х10 м. Згідно документів, довжина рову у якому було влаштовано тир, становила не менше ніж 100 м. Вірогідно, більша частина рову була знищена забудовою заводу «Лтава».

На нашу думку розстріли відбувалися у тій частині тиру, яка була свого часу найширшою і найглибшою. Тобто там, де колись ставилися мішені і був кулевловлювач. Навіть при побіжному огляді на аерофотознімку видно, що тир наполовину засипаний (Мал. 24). Ця частина наразі знаходиться за межами заводу на території сучасного парку і на місцевості ніяк не виділяється.

Мал. 24. Напівзасипаний рів (стрілецький тир) на аерофотозйомці Luftwaffe 1943 р.

Вже на початку шурфування почали траплятися мельхіорові стріляні кулі від гвинтівки Мосіна, що могло бути свідченням існування тиру саме у даному місці. На глибині 2,3 м трапилися фрагменти людських кісток, а також гумова калоша 1939 р. випуску. На цій же глибині виявлені стріляна куля та стріляні гільзи від німецької гвинтівки Маузера. Обмежений розмір шурфу не дав можливості заглибитися більше ніж на 2,7 м. Зробивши у шурфі невеликий зондаж до глибини 3,7 м ми дійшли висновку, що культурні нашарування на цьому не закінчуються, отже ми дійсно натрапили на засипаний стрілецький тир.

Мал.25-26. Фрагменти людських останків та гумова калоша

Мал. 27-28. Гільза від німецької гвинтівки Маузера та стріляні кулі від гвинтівок Мосіна та Маузера

ВИСНОВОК:

В результаті розвідувально- пошукових робіт, проведених в Пушкарівському Яру, на місці колишніх артилерійських складів у м. Полтаві, визначено наступне :

1. **Ідентифікований один з РОЗСТРІЛЬНИХ РОВів - Колишній стрілецький тир, у якому відбувалися масові розстріли.**

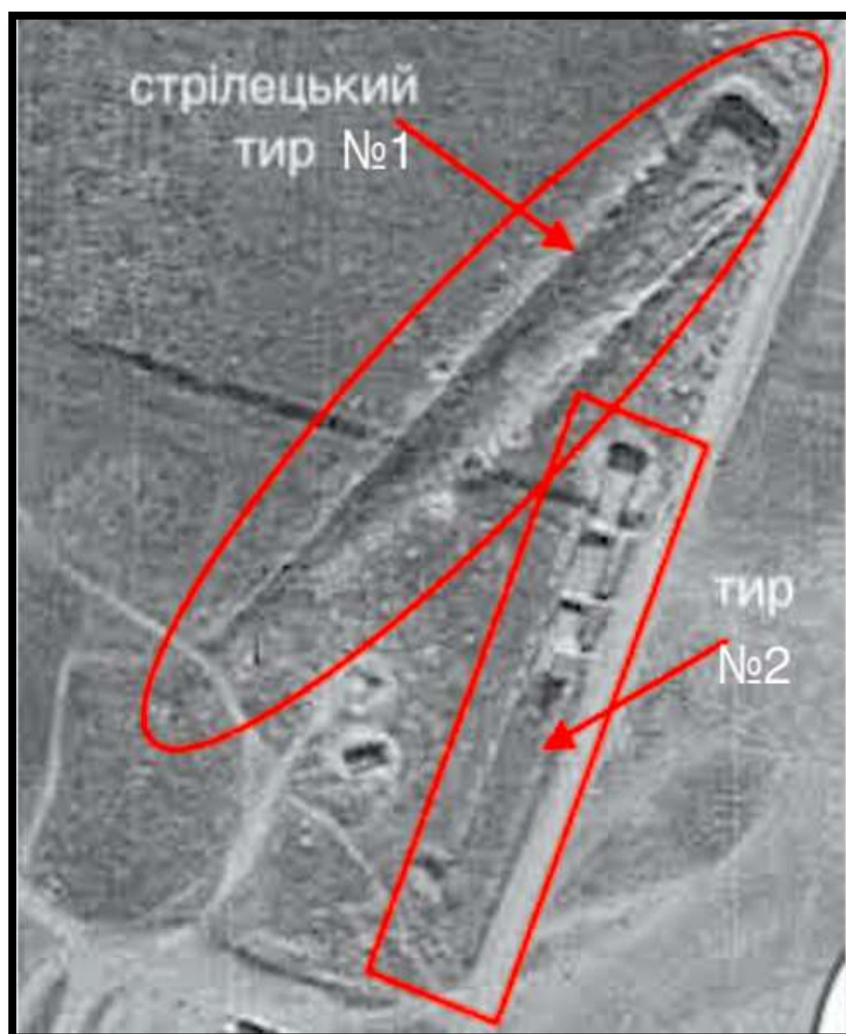
З огляду на існуючі документи найперспективнішим місцем для проведення розкопок став кінець Пушкарівської вулиці на ділянці, що знаходиться у північно-західному куті парку «Скорботна мати». Проведено: шурфування №9 і №10, та зондування меж та глибини стрілецького тиру. Тут були знайдені фрагментовані людські останки, взуття, кулі та стріляні гільзи від німецької зброї.

Більша частина рову, була знищена забудовою заводу «Лтава». Але розстріли відбувалися у тій частині тиру, яка була свого часу найширшою і найглибшою там, де колись ставилися мішені і був кулевловлювач. Ця частина рову наразі знаходиться за межами заводу і це місце, було обране для проведення земляних робіт - шурфування; Воно у точності співпало з історико- архівними даними допитів, показами свідків та аерофотознімків 1941-1944 років;

Останній документ, допиту колишнього поліцая, який займався конвоюванням цивільних полтавчан до місця страти 23 листопада 1941р, ми отримали 1 серпня, тобто більше ніж через тиждень після закінчення нашої експедиції. Ось його текст: «…место расстрела советских граждан было на Пушкаревской улице в тире возле Красных казарм, но там имеются 2 тира, которые разделены между собой смежным насыпным валом. Если идти к тиру от Красных казарм, то место расстрела будет в левом тире в конце тира по пути следования. Расстрелянных там советских граждан зарывали землей, которую брали с боковых насыпей тира.»

Таким чином було точно ідентіфіковано **СТРІЛЕЦЬКИЙ ТИР №1** його межі (Рис.29), **що є місцем розстрілу і поховання страчених**. Без застосування спецтехніки виконати глибоке шурфування було практично неможливим. На застосування техніки в парку дозвіл від міської влади ми не отримали, в зв'язку з необхідністю узгодження зі службами, комунікації яких можуть знаходитись на данній території.

Тир №2, вздовж вулиці Пушкарівська, де також можливо відбувалися розстріли цивільного населення впродовж окупації, зараз знаходиться під забором заводу "Лтава" на межі з дорогою з асфальтовим покриттям, може бути дослідженим. (Мал. 29)

Мал. 29 . Стрілецький Тир №1. Тир №2

Наразі подальших земляних робіт на території Колишнього стрілецького тиру, необхідно врахувати наступне, що це є:

- місце масового поховання;
- поховання переважно людей єврейської національності за релігійними та традиційними переконаннями яких є заборона на розриття та пошкодження могил.

2. **Визначено: Колишній стрілецький тир є місцем розстрілу і похованням страчених цивільних жителів м Полтави.**

Визначено точне місце розташування табору для військовополонених Дулаг-151, 205, який існував у період німецької окупації з вересня 1941 по вересень 1943 р. Більша частина території колишнього табору забудована; Місце розташування Шталагу 357 на Території досі не виявлено. Але нами виявлено залишки чотирьох бараків Дулагу 151 (Мал.30) Зараз практично повністю вони скриті в чагарниках.

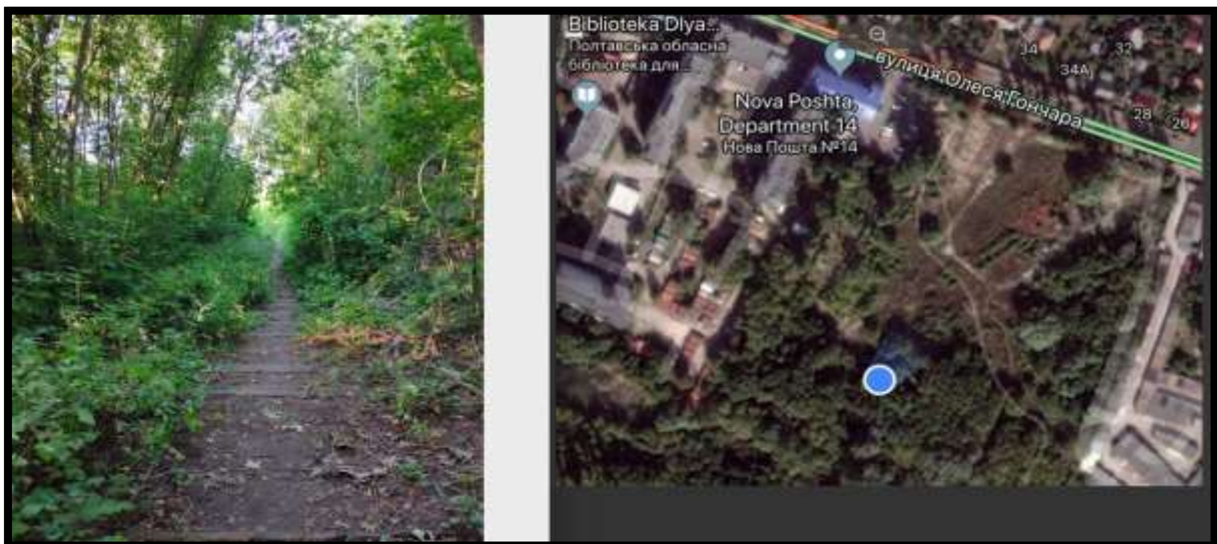
Мал.30. Залишки чотирьох бараків Дулагу 151

Враховуючи той факт, що немає точних координат місць поховань військовополонених концтаборів, які розміщувались на Територіїі, та постійного надходження нової інформації (при проведенні розвідки ми декілька разів отримували додаткову інформацію), реконструювати повну картину подій періоду окупації у даному місці було дуже важко. Шурфування не принесли бажаних результатів.

Факти неодноразових попередніх знахідок в цій частині Території людських останків з характерними кульовими ушкодженнями, та історико-архівні дані, вказують на ймовірні місця масових поховань на Території. В рамках розвідувальної операції в зв'язку з обмеженістю в часі було неможливо їх ідентифікувати.

На нашу думку Територія має бути дослідженою, для того щоб при можливій забудові ніяким чином не були пошкоджені поховання і збережена пам'ять про історичні події.

На Території виявлені залишки залізничної колії (Мал.31), яка проходила по всій території колишніх складів. На наш погляд це є історичним артефактом вартим для збереження історії Полтави.

Мал.31. Залишки залізничної колії на Території

Треба взяти до уваги, що територія старого міського кладовища займає значну частину Території і цей факт має бути врахований.

У разі проведення наступного етапу пошукових робіт необхідно:

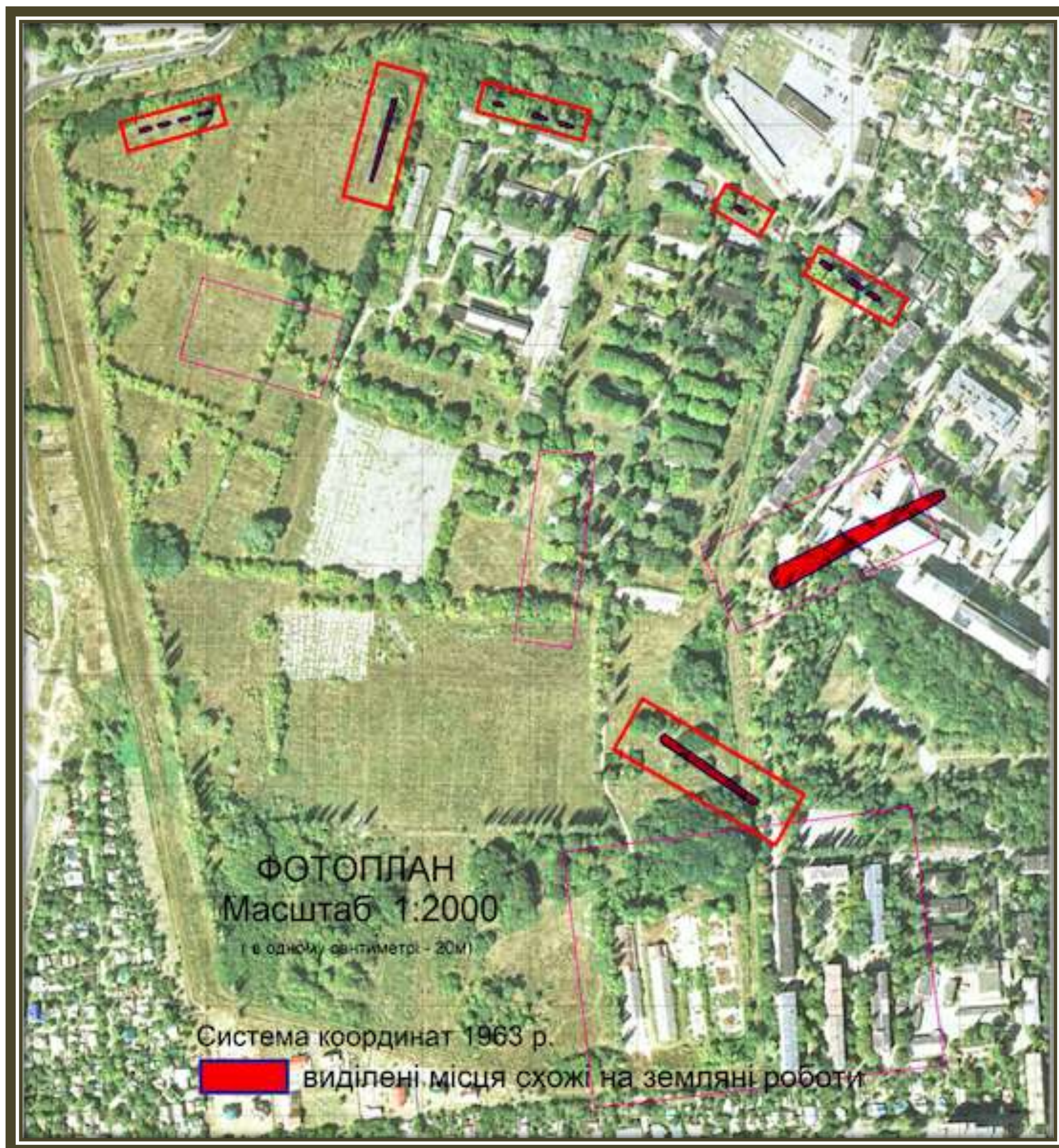
- систематизувати архівно-історичну документацію;

- зробити детальну дешифровку аерофотозйомок Luftwaffe;

- зробити прив'язку зазначених в існуючій документації вірогідних місць поховань, до Території пошуку;

- провести першочергове дослідження місць з ознаками земляних робіт у відповідності до аерофотозйомки Luftwaffe 1943 р. (Мал.32) та результатами майбутньої дешифровки

-під час виконання пошуково-експедиційних робіт необхідне залучення спецтехніки (екскаватор).

Мал.32. Схема позначення місць з ознаками земляних робіт з аерофотозйомки Luftwaffe 1943 р.

Автор звіту: Керівник відокремленого підрозділу ВГО «Союз «Народна Пам`ять», завідувач наукового відділу Національного заповідника «Глухів»